

अनिदो पहाडसँगै उपन्यासको समाजशास्त्र : प्रजाति, क्षण र परिवेशका सन्दर्भमा

डा. चन्द्रमान श्रेष्ठ

अप-प्राध्यापक, त्रिचन्द्र बहुमुखी क्याम्पस

लेखसार

प्रस्तुत शोधलेखमा पारिजातद्वारा लेखिएको अनिदो पहाडसँगै उपन्यासको समाजशास्त्रीय अध्ययन गरिएको छ। यस शोधलेखमा साहित्यको समाजशास्त्रान्तर्गतका विभिन्न विचार पद्धतिमध्ये हिप्पोली तेनद्वारा प्रतिपादित प्रत्यक्षवादी विधेयवादी धाराअन्तर्गतका प्रजाति, क्षण र परिवेशसम्बन्धी मान्यताका आधारमा 'अनिदो पहाडसँगै' उपन्यासको अध्ययन गरिएको छ। यस क्रममा उपन्यासमा के कस्ता प्रजातिगत विशेषता प्रकट भएका छन् र त्यसमा पारिजातको प्रजातिगत विशेषताको कस्तो प्रभाव परेको छ, भन्ने अध्ययन गर्नुका साथै उपन्यासले तत्कालीन नेपाली समाजको युगीन चिन्तन र भौगोलिक, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक तथा राजनीतिक परिवेशलाई कसरी चित्रण गरेको छ, भन्ने जिज्ञासाको समाधान खोज्ने प्रयत्न गरिएको छ। अध्ययनको अन्त्यमा 'अनिदो पहाडसँगै' उपन्यासमा नेपाली समाजको चरित्रानुरूप विभिन्न प्रजातिका पात्रहरूको प्रयोग भए पनि मड्गोल प्रजातिका पात्रहरूको सशक्त उपस्थिति रहेकाले प्रजातिगत विशेषताको सघन अभिव्यक्ति भएको र तत्कालीन नेपाली समाजको युगीन चेतनालाई प्रस्तुत गर्नुका साथै सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक परिवेशको स्पष्ट चित्र उतारिएको निष्कर्ष निकालिएको छ।

शब्दकुञ्जी : साहित्यको समाजशास्त्र, प्रजाति, क्षण, परिवेश, मानसिक संरचना

विषयपरिचय

प्रस्तुत शोधलेखमा पारिजातद्वारा लेखिएको अनिदो पहाडसँगै (२०३९) उपन्यासको हिप्पोली तेनद्वारा प्रतिपादित प्रजाति, क्षण र परिवेशसम्बन्धी मान्यताका आधारमा समाजशास्त्रीय अध्ययन गरिएको छ। २०३९ सालमा लेखिएको यस उपन्यासमा २०३६ सालको विद्यार्थी आन्दोलन र जनमतसङ्ग्रहको केन्द्रीयतामा नेपाली समाजका विविध पक्षलाई प्रस्तुत गरिएको छ। नेपाली समाजका सामाजिक, राजनीतिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, प्रशासनिक, शैक्षिक आदि विभिन्न पक्षहरूको यथार्थ प्रस्तुति गरिएको यस उपन्यासमा पञ्चायती शासक र ग्रामीण सामन्त वर्गको शोषणमुखी चरित्र उद्घाटन गर्नुका साथै त्यसका विरुद्धमा विकसित हुँदै गएको प्रतिरोधी चेतनालाई सशक्त रूपमा प्रस्तुत

गरिएको छ । नेपाली समाजका विभिन्न प्रजातिका पात्रहरू प्रयोग गरिएको यस उपन्यासमा तत्कालीन युगीन चेतनालाई प्रस्तुत गर्नुका साथै नेपाली समाजको भौगोलिक, राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक परिवेशको सघन चित्र उतारिएको छ । यसरी नेपाली समाजका विभिन्न प्रजातिका पात्रहरू प्रयोग गरिएको, तत्कालीन युगीन चेतनाको उद्घाटन गरिएको तथा सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक परिवेशको सघन प्रस्तुति भएको हुनाले समाजशास्त्रीय कोणबाट पनि यो उपन्यास अध्ययनीय छ तर अहिलेसम्म यस कोणबाट उपन्यासको अध्ययन हुन सकेको देखिँदैन । यही अभाव र विषयको अध्ययनीयतालाई दृष्टिगत गरी प्रस्तुत आलेखमा अनिदो पहाडसँगै उपन्यासलाई विवेच्य सामग्री बनाई यसमा प्रजाति, क्षण र परिवेशको प्रस्तुति कसरी गरिएको छ, भन्ने जिज्ञासाको समाधान खोज्ने प्रयत्न गरिएको छ ।

अध्ययनविधि

प्रस्तुत शोधलेखमा पारिजातद्वारा लेखिएको अनिदो पहाडसँगै (२०३९) उपन्यासको प्रजाति, क्षण र परिवेशका आधारमा समाजशास्त्रीय अध्ययन गरिएको छ । तसर्थ यहाँ अनिदो पहाडसँगै उपन्यासलाई प्राथमिक सामग्रीका रूपमा उपयोग गरिएको छ । यस शोधलेखमा प्रजाति, क्षण र परिवेशसम्बन्धी समाजशास्त्रीय सैद्धान्तिक पर्याधारका लागि विभिन्न विद्वान्हरूद्वारा विभिन्न समालोचनात्मक ग्रन्थमा व्यक्त विचार र विवेच्य कृति अनिदो पहाडसँगै उपन्यासवारे विभिन्न विद्वान्का समालोचनात्मक लेखहरूलाई द्वितीयक सामग्रीका रूपमा उपयोग गरिएको छ । यसरी प्रस्तुत अध्ययन गुणात्मक प्रकृतिको भएकाले सङ्कलित सामग्रीको अर्थापनका लागि मूलतः पाठविश्लेषण पद्धति अँगालिएको छ र विषयको पुष्ट्याइँका लागि आगमनात्मक तर्कपद्धतिको उपयोग गर्दै प्रजाति, क्षण र परिवेशलाई सङ्केत गर्ने उपन्यासकै साक्ष्यका आधारमा निष्कर्ष निकाल्ने काम भएको छ ।

सैद्धान्तिक पर्याधार

साहित्य र समाजविचको सम्बन्धको अध्ययन गर्ने वाङ्मयको शाखालाई साहित्यको समाजशास्त्र भनिन्छ । साहित्यको समाजशास्त्रले साहित्यमार्फत अभिव्यक्त भएको समाजको अध्ययन गर्दछ । साहित्यको समाजशास्त्रको वैज्ञानिक र वस्तुगत व्याख्या गर्ने प्रथम व्यक्ति फ्रान्सेली दार्शनिक तथा समालोचक हिप्पोली एडोल्फ तेन हुन् (लरेन्सन र सिङ्गल, सन् १९७२, पृ. २३) । अङ्ग्रेजी साहित्यको इतिहास (सन् १८६३) नामक ग्रन्थमा उनले आफ्नो साहित्यको समाजशास्त्रीय धारणा प्रस्तुत गरेका छन् । यसभन्दा अगि साहित्य र समाजविचको सम्बन्धका बारेमा निकै चर्चा-परिचर्चा भए तापनि तेनले नै पहिलो पटक यसलाई व्यवस्थित र वैज्ञानिक रूपमा प्रस्तुत गरेका हुन् । त्यसैले हिप्पोली तेनलाई साहित्यको समाजशास्त्रका प्रवर्तक मानिन्छ । उनले साहित्य विश्लेषणका लागि प्रजाति, परिवेश र क्षण गरी तिनवटा आधार प्रस्तुत गरेका छन् । यिनै तिन तत्वका आधारमा साहित्यिक कृतिको सही र पूर्ण विश्लेषण गर्न सकिन्छ भन्ने हिप्पोली तेनको मान्यता रहेको छ (सन् १९७२, पृ. ३३) ।

तेनद्वारा प्रतिपादित सबैभन्दा प्रमुख समाजशास्त्रीय अवधारणा प्रजाति हो । उनका अनुसार साहित्य प्रजातिको पदचिह्नको आधार हो । साहित्य समाजबाट पृथक् रहन सक्दैन र यो लेखकको समकालीन समाजका प्रजाति र उनीहरूको व्यवहार तथा स्वभावको प्रभावबाट सिर्जना हुन्छ । उनी प्रजातिअन्तर्गत व्यक्तिका सहज तथा वंशानुगत विशेषता, मानसिक बनावट तथा शारीरिक संरचना आदिको चर्चा गर्छन् । उनका अनुसार लेखकमा आफ्नो प्रजातिगत विशेषता विद्यमान रहेको हुन्छ र साहित्य सिर्जनाका सन्दर्भमा त्यसको प्रभाव पर्दछ । लेखकले आफ्ना रचनाको सामग्री आफ्नो प्रजातिबाट नै ग्रहण गर्दछ । त्यसैले साहित्यिक कृतिको अध्ययन गर्दा त्यसको प्रजातिगत अध्ययन गर्नु आवश्यक हुन्छ । कुनै एक प्रजातिका मानिसहरू जहाँ गए पनि तिनीहरूमा निश्चित प्रजातिगत गुणहरू विद्यमान रहिरहन्छन् तर फरक भूगोल, हावापानी र खानपानको प्रभावका कारण केही प्रजातीय गुणमा परिवर्तन आउन सक्छ । यस्तो अवस्थामा पनि तिनीहरूमा आफ्नो प्रजातिका मौलिक विशेषता र चिह्नगत आधारहरू कायम नै रहन्छन् ।

तेनले वंश-परम्पराबाहेक प्रजातिलाई छुट्याउने आधार शारीरिक बनावटलाई मानेका छन् । शारीरिक बनावट भन्नाले व्यक्तिको उचाइ, मोटाइ, आकार-प्रकार आदि रूप भन्ने बुझिन्छ । आर्य र मङ्गोलहरूको शारीरिक बनावट भिन्न देखिन्छ । मङ्गोलहरू होचो र मोटो कदका, सानो नाक र चिम्से आँखा भएका हुन्छन् भने आर्यहरू यसभन्दा भिन्न अग्लो र पातलो कदका, लामो नाक र ठूला आँखा भएका हुन्छन् । कुनै एक प्रजातिका मानिसहरूको शारीरिक बनावटमा समानता पाइनुमा वंशानुगत गुणको प्रभाव देखिन्छ ।

तेनले कुनै एक प्रजातिका मानिसहरूमा समान मानसिक संरचना हुने कुरा उल्लेख गरेका छन् । इतिहासका महान् घटनाहरूबाट कुनै पनि प्रजातिमा यस्तो विचारको विकास हुने कुरा तेनले बताएका छन् । यस प्रकारको समान मानसिक संरचना हुनु पनि प्रजातिगत पहिचानको आधार हो । प्रजातिगत प्रभावबाट प्रतिभा र साहित्यकारहरूको जन्म समाजमा हुन्छ र उनीहरूले साहित्यमा आफ्नो प्रजातिगत विशेषताहरू अभिव्यक्त गरेका हुन्छन् भन्ने धारणा तेनको रहेको छ । लेखकले कृतिमा आफ्नो प्रजातिगत गुणहरूको अभिव्यक्ति गर्ने भएकाले कृतिको अध्ययन गर्नु भनेको प्रजातिको अध्ययन गर्नु हो भन्ने तेनको मत रहेको छ । कृतिको सर्जक र कृतिमा व्यक्त भएको मानवका बारेमा जान्नका लागि साहित्यको अध्ययन आवश्यक हुन्छ भन्दै तेनले प्रजातिलाई साहित्यको समाजशास्त्रीय अध्ययनको मुख्य आधारका रूपमा लिएका छन् ।

साहित्य विश्लेषणका निमित्त तेनद्वारा प्रतिपादित अर्को मान्यता क्षणसम्बन्धी अवधारणा हो । तेनले युग वा क्षणलाई निश्चित समय, युग र त्यस युगको चिन्तनको रूपमा व्याख्या गरेका छन् । लेखक आफू बाँचेको युग र परिवेशको प्रभाव कृतिमा परेको हुन्छ । तेनका अनुसार हरेक युगका केही आफ्ना 'प्रधान विचार' हुन्छन् र त्यसमा रहेको बौद्धिक स्वरूपका कारण त्यो सदियौंसम्म जीवित रहन्छ (१९७२, पृ. ३५) । तसर्थ क्षणले त्यस कालखण्डलाई सङ्केत गर्दछ जसमा मानिसका बारेमा

एक विशेष अवधारणा प्रचलित रहेको हुन्छ। युगको प्रधान विचारको प्रसार जीवनका व्यवहार र चिन्तन सबै क्षेत्रमा रहेको हुन्छ। लामो समयको अन्तरालमा यस्तो विचारमा क्रमशः ह्रास आउँदै जान्छ र अन्य कुनै नयाँ विचार विकसित भई प्रधान विचार बन्न पुग्दछ। यो दोस्रो विचार पहिलोसँग जोडिएको हुन्छ। साथै, यसले राष्ट्रिय प्रतिभा र समकालीन परिवेशसँग सम्बन्धित बन्दै नवीन चिन्तन र सिर्जनालाई प्रेरणा दिन्छ (पाण्डेय, सन् १९८९, पृ.१२५-१२६)। यसरी तेनले क्षणलाई विशेष चिन्तन वा विचारधाराको प्राधान्य रहेको युग विशेषको अर्थमा परिभाषित गरेको पाइन्छ। उनका अनुसार समकालीन परिवेश, चिन्तन र घटना तथा परिस्थितिले साहित्यकारको चेतनालाई प्रभावित गर्दछ र त्यसलाई नै लेखकले आफ्नो कृतिमा व्यक्त गर्दछ। साहित्यका माध्यमबाट साहित्यकारले आफ्नो युग र राष्ट्रका मानवीय जीवनको सत्यको पहिचान गराउँदछ। लेखकले आफ्नो प्रजाति, समाज र राष्ट्रको भावना एवम् आकाङ्क्षालाई अभिव्यक्त गर्ने भएकाले साहित्य एक युगको दस्तावेज तथा अभिलेख हो। साहित्यिक कृति कुनै युग विशेषको दर्पण हुने भएकाले त्यसका माध्यमबाट सो युगको सजीव चित्र प्राप्त गर्न सकिन्छ। युगीन चेतनाको अभिव्यक्ति साहित्यिक कृतिमा हुने भएकाले कृति विश्लेषणका सन्दर्भमा त्यसको खोजी गर्नु आवश्यक छ।

तेनद्वारा प्रतिपादित कृति विश्लेषणको तेस्रो महत्त्वपूर्ण धारणा परिवेश हो। परिवेशअन्तर्गत मूलतः प्राकृतिक परिवेशको चर्चा गरिए पनि तेनले यसअन्तर्गत सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक परिवेशको पनि व्याख्या गरेका छन्। परिवेश र साहित्यिक कृतिका बिच कार्य-कारणको सम्बन्ध हुन्छ भन्ने तेनको मान्यता रहेको छ। उनले प्राकृतिक परिवेशअन्तर्गत जलवायु र भूगोलको प्रभावको वर्णन गरेका छन्। जलवायु र भूगोलले मानव स्वभावमा प्रभाव पार्दछन् र त्यसको अभिव्यक्ति साहित्यिक कृतिमा हुने गर्दछ। तेनका अनुसार यस संसारमा मानिस एकलो हुँदैन। उसका चारैतिर प्रकृति हुन्छ, समाज हुन्छ। मानिसका आदिम प्रवृत्ति तथा प्रजातिगत विशेषता भौतिक, सामाजिक परिस्थिति तथा घटनाहरूबाट प्रभावित हुन्छन्, कहिले पुष्ट हुन्छन् भने कहिले तिनमा परिवर्तन हुन्छ (१९८९, पृ.१२५)। उनले मानव स्वभाव र प्राकृतिक परिवेशका बिच कार्य-कारण सम्बन्ध स्थापित गर्ने प्रयास गरेका छन् र त्यस आधारमा साहित्यिक कृतिको विश्लेषण गरेका छन्। उनका अनुसार युनान तथा रोमको विशिष्ट प्राकृतिक परिवेशबाट त्यहाँका बासिन्दाको स्वभाव निर्धारण भयो र त्यही स्वभावको अभिव्यक्ति त्यहाँको संस्कृति, कला र साहित्यमा अभिव्यक्त भएको छ (पृ. १२५)। भूगोलले मानिसको स्वभावमा प्रभाव पार्दछ। उच्च हिमाली भेगमा बस्ने तथा मरुभूमिमा बस्ने मानिसको स्वभाव, व्यवहार तथा संस्कृतिमा निकै अन्तर पाइन्छ। भौगोलिक अवस्थाले आर्थिक विकासलाई निर्धारित गर्दछ र यसले संस्कृतिलाई प्रभावित गर्दछ। (गेराई, सन् १९३५, पृ.५९)

जलवायु, भूगोलजस्ता प्राकृतिक परिवेशको वर्णन सँगसँगै तेनले आर्थिक, राजनीतिक र सामाजिक परिवेशको साहित्यमा पर्ने प्रभावको पनि उल्लेख गरेका छन्। साहित्य सिर्जनामा आर्थिक पक्षको प्रभावबारे पनि तेनलाई जानकारी थियो। उनले सामाजिक परिवेशअन्तर्गत आर्थिक पक्षलाई

साहित्यिक कृतिसँग जोड्ने प्रयास गरेका छन्। समाजको भौगोलिक, आर्थिक, राजनीतिक, सामाजिक परिवेशको प्रभाव साहित्यिक कृतिमा पर्ने कुरा तेनले व्यक्त गरेका छन्।

अनिदो पहाडसँगै उपन्यासको अध्ययन

वि.सं. २०३९ मा प्रकाशित अनिदो पहाडसँगै प्रकाशनका दृष्टिले पारिजातको आठौँ औपन्यासिक कृतिका रूपमा रहेको छ। २०३६ सालको राजनीतिक उथलपुथल र तत्कालीन नेपाली समाजका विभिन्न पक्षलाई प्रस्तुत गरिएको यस उपन्यासमा मूल रूपमा राजनीतिक र सामाजिक विषयवस्तुको उपयोग गरिएको छ। प्रस्तुत उपन्यासले २०३६ सालको आन्दोलनलाई प्रतिबिम्बित गरेको छ। यसले तत्कालीन राजनीतिक विकासक्रमको झलक दिनुका साथै शासक र क्रान्तिकारीहरूको मानसिकताको उद्घाटन गर्दछ। नेपाली समाजका निम्न वर्गीय पात्रहरूको जीवनका मार्मिक संवेदनाको प्रभावकारी चित्रण गर्नुका साथै ग्रामीण जीवनका सामन्ती शोषकहरूको षड्यन्त्रको उद्घाटन पनि गर्दछ। समग्रमा भन्दा यसले युगीन राष्ट्रिय सामाजिक, आर्थिक र राजनीतिक यथार्थको अभिव्यक्ति दिएको पाइन्छ। वैचारिक र कलात्मक दुवै दृष्टिले यो उपन्यास नेपाली उपन्यास साहित्यकै उत्कृष्ट उपलब्धिका रूपमा रहेको छ। उसले रोजेको बाटो उपन्यासबाट आरम्भ भएको पारिजातको समाजवादी यथार्थवादी चेतनाले यसै उपन्यासमा आएर उत्कर्ष प्राप्त गरेको छ। नेपाली राष्ट्रिय जीवनमा घटेका यथार्थ घटनाहरूलाई कलात्मक अभिव्यक्ति दिइएकाले यसको समाजशास्त्रीय विश्लेषण औचित्यपूर्ण रहेको छ। यहाँ हिप्पोली तेनद्वारा प्रतिपादित प्रत्यक्षवादी विधेयवादी धाराअन्तर्गत प्रजाति, क्षण र परिवेशसम्बन्धी सैद्धान्तिक मान्यताका आधारमा अनिदो पहाडसँगै उपन्यासको अध्ययन गरिएको छ।

प्रजातिको उपस्थिति

अनिदो पहाडसँगै उपन्यासमा उपन्यासकार पारिजातको आफ्नो व्यक्तिगत र प्रजातिगत प्रभाव देख्न सकिन्छ। उपन्यासमा मुख्य भूमिका भएका पात्रहरू प्रायः सबै नै मङ्गोलियन प्रजातिका रहनु लेखिका पारिजात स्वयम् मङ्गोलियन प्रजाति सम्बद्ध हुनुको प्रभाव हो भन्न सकिन्छ। सुवानी, गोरीमाया, घ्यावरिड बुढा, डी.एस.पी. आले साहेब, लालबहादुर, जमुनीजस्ता पात्रहरूको छनोटमा पारिजातको आफ्नो मङ्गोलियन प्रजातिगत प्रभाव परेको पाइन्छ। तामाङ प्रजातिका गोरीमाया र उसको बाबु घ्यावरिड बुढा पारिजातको आफ्नो मङ्गोलियन प्रजातिअन्तर्गत पर्ने तामाङ जातिका पात्रहरू हुन्। यी पात्रहरूको शारीरिक बनावटको वर्णन पनि पारिजातले सोहीअनुरूप गरेकी छन्। गोरीमायाको शारीरिक बनावटको वर्णन उपन्यासमा यसरी गरिएको छ- “लाम्बिलो गोरो अनुहारमा साना-साना आँखा, सानु नाक, सानु पाकेको आरुबखडाजस्तो ओँठ भएकी यस तामाङ्नी केटीलाई उसको आमाले न्वारानमा म्हार म्हेन्दो (घ्युको फूल) भनी सम्बोधन गरिदिएकी थिई” (पारिजात, २०५४, पृ.२९९)। गोरीमायाको शारीरिक बनावटको यस वर्णनमा पारिजातको आफ्नो प्रजातिगत विशेषता पाउन सकिन्छ। काठमाडौँ उपत्यका वरिपरिका जिल्लाहरूमा बसोबास गर्दै आएका तामाङ जातिका

मानिसहरू गरिवी र सामाजिक संरचनाका कारण शिक्षा र चेतनाको आलोकबाट वञ्चित रहेका छन्। आफ्नो मिहिनेतले जीवन गुजारा गर्ने यस प्रजातिका मानिसहरू छलकपट र जालभेलमा नलाग्ने सोझा प्रकृतिका हुन्छन्। यस उपन्यासका घ्यावरिड बुढा र गोरीमाया पनि यस्तै सरल तथा सोझा स्वभावका देखिन्छन्। उनीहरू अरूको जालभेल र षड्यन्त्र बुझ्न सक्दैनन् र अरूले बुनेको जालमा सजिलै फस्न पुग्दछन्। उपन्यासमा व्यक्त यस कथनले पनि यसै कुराको पुष्टि गर्दछ, “अरूले तताउँदा तातिने, चिस्याउँदा चिसिइने, अरूले ठीक भने ठीक, बेठीक भने बेठीक भन्ने घ्यावरिड बुढालाई मात्र होइन उसकी बाठी छोरीलाई पनि कार्कीले भड्खालामा हालेको थियो” (पृ.२२९)। घ्यावरिड बुढालाई दुई बोतल रक्सी र साठी रूपैयाँ हात लगाएर कृष्ण कार्कीले बौलाहासँग गोरीमायाको विहे गराइदिएको छ। तामाड संस्कारमा हुर्केकी गोरीमाया मरेको मान्छेको आत्माको नाममा बत्ती बाल्ने गर्छे। डि.एस्पी. आले साहेबको मृत्युपछि चन्द्रकान्ताको घरमा उसले नियमित रूपमा बत्ती बाल्ने गरेकी छे। ऊ भन्छे, “काम किरिया केही भएको छैन, म त तामाडकी छोरी, मरेको आत्माको नाउँमा बत्ती बाल्न जानेकी छु, त्यही सिकेर आएकी छु, त्यसैले आजसम्म बत्ती बालिदिँदै छु” (पृ.३१०)। यस भनाइ र व्यवहारले गोरीमायाका माध्यमबाट तामाड प्रजातिका सरल महिलाको निकै जीवन्त प्रतिनिधित्व भएको देखिन्छ।

उपन्यासमा सशक्त भूमिका भएकी अर्की पात्र सुवानीको छनोटमा पनि पारिजातको मङ्गोलियन प्रजातिगत प्रभाव पाउन सकिन्छ। “म त पूर्व पाँचथर जिल्ला याशोक गाउँकी लिम्बुनी हुँ काँचो” (पृ.२३०) भन्ने भनाइले लिम्बू जातिकी सुवानी पनि मङ्गोलियन प्रजातिकै पात्र हो भन्ने स्पष्ट हुन्छ। सुवानी नेपालको पूर्वी पाँचथर जिल्लाको यासोक गाउँको किपटवाला सुब्बाकी छोरी हो। ऊ एकलै काठमाडौँमा डेरा गरी बस्छे र उच्च शिक्षा अध्ययन गर्दै विद्यार्थी राजनीतिमा सक्रिय हुन्छे। ऊ निकै निर्भीक, हठी र संवेदनशील स्वभावकी रहेकी छे। ऊ चुनौतीहरूदेखि कति पनि डर नमानी त्यसको सामना गर्न खोज्छे। ऊ चाँडै रिसाउने स्वभावकी छे। चाँडै रिसाउने र त्यसलाई मनमा नराखेर चाँडै मिल्न पनि सक्ने लिम्बू जातिको चारित्रिक विशेषतालाई उपन्यासकार पारिजातले एम्. आर.मार्फत यसरी व्यक्त गरेकी छन्- “तपाईँ लिम्बुनीहरूको चरित्र यस्तो रिसाउनुको बेर न हाँस्नुको बेर, तपाईँहरू ईख पनि नभएको विष पनि नभएको” (पृ.२७३)। ऊ आफूलाई जिस्क्याउने वा अपशब्द प्रयोग गर्ने केटाहरूलाई जमिनमा लड्ने गरी भापड हान्न सक्छे। ऊ जस्तोसुकै कठिनभन्दा कठिन परिस्थितिसँग जुध्न पनि सधैं तयार रहन्छे। मङ्गोल प्रजातिअन्तर्गतका लिम्बू जातिका मानिसहरूको बसोबास विशेष गरेर नेपालका पूर्वी पहाडी क्षेत्रका ताप्लेजुङ, इलाम, पाँचथर, धनकुटा आदि जिल्लाहरूमा रहेको पाइन्छ। उनीहरू स्वभावले अलिक काँचा खालका हुन्छन्। उनीहरू बुद्धिभन्दा बढी बलमा विश्वास गर्ने जोदाहा प्रवृत्तिका हुन्छन्। लिम्बू जातिको यस्तै स्वभावको चित्रण सुवानीको स्वभावको वर्णनमा पनि पाइन्छ। अन्य जातिका तुलनामा लिम्बू जातिका छोरीचेलीहरूले परिवारबाट अलिक बढी स्वतन्त्रताको उपभोग गर्न पाएका छन्। त्यस स्वतन्त्रताको उपभोग यस उपन्यासमा सुवानीले पनि गरेकी छे। ऊ घरबाट धेरै टाढा काठमाडौँ

आई कसैको संरक्षणमा नभई एकलै स्वतन्त्र किसिमले डेरा गरी अध्ययन गरिरहेकी छे । त्यस समयमा अन्य जातिका छोरीचेलीहरूलाई यस किसिमको स्वतन्त्रता कमै मात्रामा मिल्यो । सुवानीमा पारिजातको प्रजातिगत प्रभाव मात्र नरहेर उनको व्यक्तिगत विशेषताको पनि धेरै प्रभाव परेको पाइन्छ । उपन्यासमा सुवानीका स्वभावगत विशेषताको वर्णन यसरी गरिएको छ, “थुप्रै अफ्यारा बानीहरू भएको उसको नाउँ सुवानी थियो, मङ्गोल वंशको सन्तान ऊ २०३३ सालमा पूर्व पहाडदेखि काठमाडौंमा क्याम्पस स्तरको अध्ययनका निमित्त आएकी थिई र आफ्नो भीषण हठले अभिभावकहरूलाई हार खुवाई यहाँ स्वतन्त्र किसिमले डेरा लिएर बसेकी थिई” (पृ.२२५) । सुवानीको चरित्रमा पाइने घमण्ड, आक्रोश, विद्रोह, साहस, स्वतन्त्रताप्रेमजस्ता स्वभावहरूमा आफ्नो जातिगत स्वभाव र पारिजातको व्यक्तिगत स्वभाव पनि झल्किन्छ । यस प्रसङ्गलाई स्पष्ट पार्दै भवानीप्रसाद पाण्डे लेख्छन्, “सुवानीको चरित्रले स्वाभिमानी, साहसी र समाजसेवी भावना भएकी पारिजातको प्रतिनिधित्व गरेजस्तो लाग्छ” (२०६४, पृ.३२२) । पाण्डेको यस भनाइले पनि सुवानीमा पारिजातको व्यक्तिगत विशेषताको प्रभाव परेको कुरालाई पुष्टि गर्दछ ।

सुवानीको प्रेमको पछि लागेको र त्यसलाई प्राप्त गर्न नसकेपछि एकान्त मौका पारेर सामूहिक बलात्कार गर्ने प्रवेश सुब्बा पनि मङ्गोलियन प्रजातिअन्तर्गत पर्ने लिम्बू जातिकै पात्र हो । मगर समुदायका लालबहादुर र डी.एस.पी. आलेसाहेबमा पनि पारिजातको मङ्गोलियन प्रजातिगत प्रभाव पाउन सकिन्छ । लालबहादुर बाहिर त्यति नखुले पनि आफ्नो उद्देश्यमा दृढ भएर लाग्ने स्वभावको देखिन्छ । उपन्यासका पात्रहरूको सिर्जनामा पारिजातको व्यक्तिगत र प्रजातिगत प्रभाव रहेको कुराको सङ्केत गर्दै राजेन्द्र सुवेदी लेख्छन्, “पारिजात सुवानी मात्र होइन, अलिकति रूपा र ललिता पनि हो, अलिकति सुन्तली र जमुनी हो, अनि अलिकति चन्द्रकान्ता र गोरीमाया हो” (२०५३, पृ.५९) । विद्यार्थी आन्दोलनप्रति निकै कठोर देखिएको र चरम दमनमा उत्रिएको मङ्गोल पुलिस अफिसर पनि मङ्गोलियन प्रजातिकै पात्र हो । कुनै जातको उल्लेख नगरे पनि सर्लाही जिल्लाका तामाङ, मगर र कामीहरूको बसोबास रहेको गाउँमा बस्ने जमुनी, सुन्तली, भाउजूजस्ता पात्रहरू पनि मङ्गोलियन प्रजातिकै पात्रहरू हुन् ।

विभिन्न जातजातिको सम्मिश्रणबाट नेपाली समाजको निर्माण भएको छ । जातीय विविधता नेपाली समाजको पहिचान हो । उपन्यासमा पारिजातले मङ्गोलियन प्रजातिका पात्रहरूको मात्र प्रयोग नगरेर नेपाली समाजको प्रकृति अनुसार अन्य विभिन्न प्रजातिका पात्रहरूको पनि प्रयोग गरेकी छन् । विद्यार्थी आन्दोलनप्रति सहानुभूति राख्ने तर आफ्ना छोराहरूलाई आन्दोलनका गतिविधिहरूबाट टाढै राख्ने पुष्परत्न साहू काठमाडौंको मध्यम वर्गीय नेवार समुदायको पात्र हो । काठमाडौं नरदेवीमा फर्निचर उद्योग चलाएर बसेको साहू पुष्परत्नमार्फत काठमाडौंको नेवारी समाजको स्वभाव, तिनका प्रवृत्ति तथा व्यवहारको चित्र सहज ढङ्गले उतारिएको छ । ऊ देश विदेशको राजनीतिक घटनाका बारेमा निकै रुचि राख्छ, आन्दोलनमा लागेका विद्यार्थीहरूलाई आर्थिक सहयोग गर्छ, तर त्यस्तो काममा अरूका छोराछोरी लागे पनि आफ्ना छोराहरू चाहिँ नलागून् भन्ने चाहन्छ । त्यसो भएकाले

आन्दोलनकारीहरूका कुरा छोराले नसुनोस् भनेर विभिन्न काम अह्राएर छोरालाई अन्तै पठाउँछ । पुष्परत्न साहुका बारेमा डी. आर. पोखरेलको यस्तो निष्कर्ष रहेको छ, “काठमाडौंवासीमा रहेको यो त्रस्तताको, चिसोपनाको प्रवृत्ति, आफू तातेर नलाग्ने, आफू बिचबचाउमा रहेर, आफू रक्षित भएर अरूलाई सुन्याउने तर आफू चाहिँ मुखले मात्र संसार हाँक्ने तर कामले डेग नचल्ने, यो मौलिक स्वभावलाई पारिजातले सफलतापूर्वक प्रस्तुत गरेकी छन्” (२०६२, पृ.१११) । उपन्यासमा निकै महत्त्वपूर्ण भूमिका भएकी चन्द्रकान्ता कटुवाल खस प्रजातिकी पात्र हो । जालभेल र षड्यन्त्र गरेर गोरीमायाको बिहे बौलाहासँग गरिदिने कृष्णे कार्की पनि खस प्रजातिकै पात्र हो भने सुवानी र लालबहादुरसँगै विद्यार्थी राजनीतिमा सक्रिय भएर पलायनको बाटो रोज्ने प्रदीप शर्मा आर्य प्रजातिको पात्र हो ।

नेपाली मूलका मङ्गोल, खस र आर्य प्रजातिका पात्रहरूको प्रयोग यस उपन्यासमा भएको छ तर त्यसमा पनि विशेषतः मङ्गोल प्रजातिका पात्रहरू प्रमुख भूमिकामा वा कथानकको केन्द्रमा रहेका छन् भन्ने कुरा उपर्युक्त विश्लेषणबाट प्रस्ट हुन्छ । यसो हुनुमा प्रजातिका व्याख्याता तेनले भने भैं लेखकको आफ्नो प्रजातिको प्रभाव रहेकै देखिन्छ । अतः प्रजातिगत पात्र संयोजनका सन्दर्भमा विवेच्य उपन्यासको समाजशास्त्रीय मूल्य महत्त्वपूर्ण रहेको मान्न सकिन्छ ।

क्षण/युग

अनिदो पहाडसँगै उपन्यास २०३६ सालको विद्यार्थी आन्दोलन र जनमतसङ्ग्रहको घोषणालाई केन्द्रीय कथ्य बनाएर प्रस्तुत गरिएको छ । यस सन्दर्भमा हीरामणि शर्माको मूल्याङ्कन यस्तो रहेको छ :

नेपालको राजनैतिक इतिहासमा २०३५-३६ सालको राष्ट्रव्यापी विद्यार्थी आन्दोलन र राष्ट्रिय जनमत सङ्ग्रहको घोषणा एउटा अविस्मरणीय घटना हो र यसै ऐतिहासिक घटनाको सेरोफेरोभित्र पर्ने सामाजिक-राजनीतिक पर्यावरण र पृष्ठभूमि प्रस्तुत उपन्यासमा आर्त भएकोले गर्दा प्रस्तुत उपन्यासलाई २०३५-३६ को बीचमा राष्ट्रव्यापी रूपमा भएका राजनीतिक गतिविधि र जनसंघर्षकै ऐतिहासिक अभिलेख मान्न सकिन्छ (२०४६, पृ.१२७) ।

२०३६ सालको विद्यार्थी आन्दोलनलाई मुख्य विषयवस्तु बनाएर लेखिएको यस उपन्यासले २०३२ देखि लिएर २०३६ सालसम्मको सेरोफेरोलाई प्रस्तुत गरेको छ । उपन्यासमा तिथिमिति तोकेरै २०३६ सालको विद्यार्थी आन्दोलनका गतिविधिहरू र जनमत सङ्ग्रहका घटनाहरू उल्लेख गरिएका छन् । २०३२ सालको विद्यार्थी आन्दोलनका बारेमा पनि उपन्यासमा चर्चा गरिएको छ । पाकिस्तानका भूतपूर्व राष्ट्रपति जुल्फिकर अली भुट्टोलाई दिइएको मृत्युदण्डको फैसलाविरुद्ध ज्ञापन पत्र दिन गएका विद्यार्थीहरूलाई पुलिसले निर्मम दमन गरेपछि भड्केको विद्यार्थी आन्दोलनले अभिभावक, मजदुर, पत्रकार, कर्मचारी लगायत सम्पूर्ण जनतालाई आन्दोलित तुल्यायो । यसै बेला भूमिगत राजनीतिक पार्टीहरू पनि सक्रिय हुन थाले र बाध्य भएर पञ्चायती शासकले जनमत सङ्ग्रहको घोषणा गर्‍यो । यिनै सत्य घटनाहरूलाई केन्द्रीय कथ्यसँग सम्बद्ध गरेर प्रस्तुत गरेकाले यस उपन्यासले युगीन

यथार्थको अभिव्यक्ति गरेको सिद्ध हुन्छ। यसरी छोटो कालखण्डको पृष्ठभूमिमा लेखिएको यस उपन्यासले तत्कालीन समयको आवश्यकता र आवाजलाई प्रभावकारी ढङ्गले अभिव्यक्त गरेको छ।

उपन्यासमा एकातिर तत्कालीन पञ्चायती शासन व्यवस्थाका पक्षधरहरू शोषण, दमन, अन्याय र अत्याचारको शृङ्खलालाई निरन्तर चलाइराख्न निर्मम दमनमा उत्रिएका छन् भने अर्कातिर वर्षौंदेखिको शोषण, दमन र उत्पीडनका विरुद्ध विद्यार्थी तथा मजदुरहरू सडकमा उत्रिएका छन्। पञ्चायती शासकहरू जनताप्रति कस्तो व्यवहार गर्दथे भन्ने कुरा एक जना पुलिस अफिसरको निम्नलिखित भनाइबाट स्पष्ट हुन्छ, “को हो जनता ? कति जना छ जनता ? जनता भड्केर के हुन्छ ? यी साले विद्यार्थीहरू आमा-बाबुको कमाइ पचाउन आएका भातेहरू हुन्। हामी सरकार हौं, ठोकिदिनु पर्छ, यस्ता भड्किने जनतालाई, बन्दुकको के काम ?” (पारिजात, पृ. २४९)। प्रधानपञ्चको यस भनाइले पनि शासक वर्गको जनताप्रतिको सोचाइ र व्यवहारलाई प्रस्ट पार्दछ, “यी आइमाईका जात भनेको पैसाका पुतली हुन्, यै भोटिनी पनि के फुर्ती लाउँछे, मैले चाहें भने यसलाई म ओछ्यान बनाइदिन्छु ओछ्यान” (पृ. २२२)। यसरी उपन्यासले सामन्तवादी चरित्र भएको शासक वर्गको निरङ्कुश र भ्रष्ट मानसिकताको उद्घाटन गर्नुका साथै जनताको त्रसित मानसिकतालाई पनि प्रस्तुत गरेको छ।

२०३५-३६ साल भनेको पञ्चायती शासन व्यवस्थाको उत्कर्ष काल हो। यस समयमा नेपाली समाजमा शोषण र दमन चरमोत्कर्षमा पुगेको थियो। पञ्चायती शासन व्यवस्थाप्रति जनतामा चरम वितृष्णा र आक्रोश पैदा भइरहेको थियो। शासक वर्ग जनतालाई शोषण र दमन गरेर आफ्नो स्वार्थ पूरा गर्न जस्तोसुकै कार्य गर्न पनि पछि हट्दैनथे। त्यस समयमा शासक वर्गका मानिसहरू जनतालाई कतिसम्म दमन गर्थे भन्ने कुरा चिन्डे गाउँका निम्न वर्गीय घ्यावरिड बुढाको यस कथनले स्पष्ट गर्दछ, “पञ्च भनेको पापी हुँदो रहेछ, पापी मान्छे मात्र पञ्च हुँदो रहेछ” (पृ. २२०-२२१)। यसबाट तत्कालीन पञ्चायती शासक वर्ग र शोषण तथा दमनका विरुद्ध उत्रिएका जनताको मानसिकताको अभिव्यक्ति भएको छ। चर्को शोषण र दमनका बावजुद परिवर्तनलाई आत्मसात् गर्दै गरेको युगीन चिन्तनलाई उपन्यासले प्रस्तुत गरेको छ। विद्यार्थीहरूबाट सुरु भएको विद्रोहको लहर विस्तारै आम जनतासम्म पुगिसकेको थियो। आन्दोलन अभिभावक, मजदुर, किसान, बुद्धिजीवी हुँदै आम जनतासम्म पुगिसकेको अभिव्यक्ति लालबहादुरका यी भनाइहरूबाट स्पष्ट हुन्छ- “आजको आन्दोलन विद्यार्थी आन्दोलनमा मात्र सीमित छैन, यो आन्दोलन किसान, मजदुर, बुद्धिजीवी तथा सम्पूर्ण अभावग्रस्त गरिब जनतामा फैलिएर गएको छ। हाम्रा मागहरू चाहे पूरा भएका हुन् तर जनता आन्दोलन रोक्ने पक्षमा छैनन्, जनता उन्नाइस वर्षको उकुसमुकुसबाट उन्मुक्त हुन चाहन्छन्” (पृ. २६९-२७०)। यसरी शोषण र दमनको पञ्जाबाट उन्मुक्तिका लागि जनताले विद्रोहको बाटो अवलम्बन गरिरहेको युगीन परिवेशको अभिव्यक्ति यस उपन्यासमा भएको छ।

परिवेश/पर्यावरण

पर्यावरणका सन्दर्भमा अनिदो पहाडसगै उपन्यासले पश्चिम जिल्ला नुवाकोटको चिन्डे गाउँदेखि लिएर काठमाडौं हुँदै तराईको सर्लाहीसम्मको भौगोलिक सेरोफेरोमा फन्को मारेको छ। बिच-बिचमा पात्रहरूको पृष्ठभूमि प्रस्तुत गर्ने क्रममा दार्जिलिङ, पूर्वी पहाडी जिल्ला पाँचथर र पश्चिम नेपालसम्म औपन्यासिक पर्यावरण फैलन पुगेको छ। उपन्यासले मूलतः राजनीतिक पर्यावरणलाई प्रस्तुत गरेको छ। विगत लामो समयदेखि नेपाली समाजमा शासन व्यवस्थाको आडमा शोषक सामन्तहरूले शोषण र दमनको शृङ्खला चलाई आफ्नो हैकम कायम गरेका थिए। जनता आफूमाथि भएको अन्याय र अत्याचार बुझ्दाबुझ्दै पनि त्रासका कारण सहेर बस्न बाध्य थिए। नुवाकोटको चिन्डे गाउँमा पञ्चायती व्यवस्थाका पक्षधरहरूले सोभ्भासीधा निमुखा जनतालाई कतिसम्म त्रस्त बनाएर राखेका थिए भन्ने कुरालाई घ्यावरिड बुढाका यी भनाइबाट स्पष्ट हुन्छ- “पञ्च भनेको पापी हुँदो रहेछ, पापी मान्छे मात्र पञ्च हुँदो रहेछ। यो गाउँमा पञ्च नहुन्ज्याल यस्तो विधि उत्पात भएको थाहा छैन, यस्तो विधि महँगी भएको पनि थाहा छैन, मान्छे यस्तरी माच्यो खोइ पुलिसले केही गरेन” (पृ. २२०-२२१)। यसरी पञ्चहरूले शासन सत्ताका भरमा सोभ्भा जनतामाथि शोषण, दमन, अन्याय र अत्याचार गरिरहेको र त्यसका विरुद्धमा विद्यार्थी, मजदुर, किसान, व्यापारीहरू क्रमशः सङ्गठित बन्दै गइरहेको राजनीतिक पर्यावरण उपन्यासमा चित्रित गरिएको छ। उपन्यासका मुख्य पात्रहरू आफ्नो परिवार र व्यक्तिगत जीवनको पर्वाह नगरी जनचेतना फैलाउने र सङ्गठन विस्तार गर्ने कार्यमा लागेका छन्। अर्कोतर्फ शासक वर्गका मानिसहरू भने जनताका चाहनालाई कति पनि वास्ता नगरी बन्दुकका भरमा सङ्घर्षलाई दबाउने सोचाइमा रहेको कुरा एक जना पुलिस अफिसरको प्रस्तुत भनाइबाट स्पष्ट बुझिन्छ- “को हो जनता ? कति जना छन् जनता ? जनता भड्केर के हुन्छ ? यी साले विद्यार्थीहरू आमाबाबुको कमाइ पचाउन आएका भातेहरू हुन्। हामी सरकार हौं, ठोकिदिनुपर्छ यस्ता भड्किने जनतालाई। बन्दुकको के काम ?” (पृ. २४९)। यस भनाइमा तत्कालीन राजनीतिक परिवेशको यथार्थ तस्वीर पाउन सकिन्छ।

दार्जिलिङमा जन्मिएर बाल्यकाल त्यहीं बिताएकी उपन्यासकार पारिजात किशोरावस्था पार गर्दा नगदैं परिवारको साथ लागेर काठमाडौं आइन् र आफ्नो सम्पूर्ण जीवन यहीं बिताइन्। लेखक आफू बाँचेको परिवेशको प्रभाव कृतिमा पर्दछ भन्ने तेनको मान्यताअनुरूप पारिजातका उपन्यासहरूमा पनि दार्जिलिङ र काठमाडौंको परिवेशको प्रभाव परेको पाइन्छ। अनिदो पहाडसगै उपन्यासमा पनि मूलतः काठमाडौंको राजनीतिक परिवेशको वर्णन गरिएको छ भने चन्द्रकान्ताको अतीत वर्णन गर्ने क्रममा दार्जिलिङको परिवेशको समेत वर्णन गरिएको छ। उपन्यासकारले दार्जिलिङको वर्णन यसरी गरेकी छन्- “वि.सं. २०१७ सालको वैशाख महिना पहाडकी रानी दार्जिलिङ वासन्ती उन्मादमा भूमिरहेको बेला, एक साँभ चन्द्रकान्ताको डेरामा उसको रक्सी र सितन चाख्न नेपालबाट आएको एउटा भलाद्मीले पाइला टेक्यो” (पृ. २१४)। पारिजात दार्जिलिङको प्राकृतिक परिवेशबाट प्रभावित रहेको कुरा यस वर्णनबाट सहजै बोध गर्न सकिन्छ।

काठमाडौंलाई आफ्नो कर्मथलो बनाएकी पारिजात यहाँको सामाजिक परिवेशबाट प्रभावित थिइन् । बहदो सहरी विकास सँगसँगै काठमाडौंमा विभिन्न विकृतिहरू भित्रिँरहेको कुरालाई पारिजात स्वयम्ले देखेकी थिइन् । महानगरीय सभ्यताको खोलले ढपककै ढाकेको काठमाडौंको सामाजिक परिवेशको वर्णन उपन्यासकारले यसरी गरेकी छन् :

विदेशी भेषभूषा, विदेशी भाषा, विदेशी आचरण, विदेशी खुराक र विदेशी गीत सङ्गीतमा क्रमशः डुब्न लागेको काठमाडौं महानगर बुझ्नेहरूका निम्ति ठूलो सर्पले निल्दै गरेको सानो सर्पजस्तो भान हुन्थ्यो । यस्ता कल्पना सहजै गर्न सकिन्थ्यो । फेसनको होडमा भित्रिएको शरीर प्रदर्शन, गाँजा र चरेस चाख्न आएको, स्म्याक र हेरोइनजस्ता विषालु आदान प्रदानको लेखाजोखा गर्ने कसको फुर्सद ? आफ्नो आँखाको मुस्कान विदेशी क्यामरालाई सित्थै लुटाएर दाँतबाट हाँस्ने टुरिस्टहरूको नमस्ते ग्रहण गर्दै मस्तीले बाँचिरहेको भान हुन्थ्यो । काठमाडौंको एउटा सचेत वर्ग बुझ्नेहरूको निम्ति देशीय स्तुति र विदेशी आवभगतमा खान पाएको एउटा वर्गले छोपेको थियो काठमाडौंको वास्तविकता, मानौं यहाँ खान पाउनेहरू मात्र छन् र यहाँ खाएर निस्लोट सुत्नेहरू मात्र छन् (पृ. २३४) ।

उपन्यासले तराईको सर्लाही जिल्लाको भौगोलिक परिवेशलाई पनि समेटेको छ । उपन्यासको अन्त्यतिर प्रवेश सुब्बाबाट बलात्कृत भएकी सुवानी साथीहरूको सल्लाह र योजना मुताबिक सर्लाही जिल्लाको एउटा गाउँमा पुग्दछे । पहिलो पटक तराई पुगेकी उसले त्यहाँ अभाव र गरिबीसँग सङ्घर्ष गरिरहेका महिला तथा अपाङ्ग केटाकेटीहरूको सेवा गर्दछे । उपन्यासमा त्यहाँको प्राकृतिक परिवेशको वर्णन यसरी गरिएको छ :

सालको वन विच पसेको उगरमा जूनको बुट्टे छायाँ परेको रात, वनमाराका घारीहरूभित्र रातको सन्नाटलाई चिदै किश्रा किरकिर कराइरहेको रात जुनेली उज्यालोमा रहरको खेतहरूलाई चिदै, सिमलको रुखमुनि सुस्ताउँदै सुवानी दुईजना भरपर्दा साथीहरूसँग सुरक्षित भएर सर्लाहीको एउटा गाउँतिर गइरहेकी थिई (पृ. २३४) ।

उपन्यासमा ग्रामीण क्षेत्रको आर्थिक परिवेशको पनि वर्णन गरिएको पाइन्छ । निम्न वर्गीय जनताहरू जति नै मिहिनेत गरे पनि दुई छाक मिठो खान र एकसरो राम्रो लगाउन नपाउने स्थितिमा रहेका छन् । यस्तो अवस्थामा रोग लाग्दा उपचार नपाई त्यसै मर्नुपर्ने दुःखद अवस्था रहेको छ । गाउँलेहरूको आर्थिक दुरवस्थालाई उपन्यासमा यसरी चित्रण गरिएको छ, “अब उसको काखमा थुप्रै अपाङ्ग बूढाहरू थिए, क्षयरोग लागेका सुत्केरीहरू थिए, कुपोषणका सिकार शिशुहरू थिए । यहाँ न जीवन थियो न मृत्यु, यहाँ त अर्धमृत्यु थियो” (पृ. ३२९) । आर्थिक अभावका कारण आधा मृत्यु ग्रहण गरेर बाँचेका निम्न वर्गीय मानिसहरूको दर्दनाक स्थितिलाई यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ । त्यस्तै कृष्णो कार्कीको विश्वासमा परेर दुई बोटल रक्सी र साठी रूपैयाँ पैसामा छोरीलाई बौलाहासँग बिहे गरिदिने घ्यावरिड बूढाको आर्थिक अवस्था पनि निकै दर्दनाक रहेको छ ।

अनिदो पहाडसगै उपन्यासमा २०३२ सालदेखि २०३६ सालसम्मको युगीन परिवेशलाई प्रस्तुत गरिएको कुरा माथिको विश्लेषणबाट स्पष्ट भएको छ भने नेपाली समाजका ग्रामीण तथा सहरी परिवेशको सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक, प्राकृतिक र पर्यावरणीय सन्दर्भसमेतको अभिव्यक्ति भएको छ। देशमा विद्यमान निरङ्कुश राजनीतिक शासन प्रणालीका कारण जर्जर बन्न पुगेको आर्थिक र सामाजिक वातावरणको चित्रण उपन्यासमा गरिएको छ। यस्तो वातावरणका कारण निम्न वर्गीय नेपाली जनताको जीवन निकै कष्टकर बनिरहेको वास्तविकतालाई प्रस्तुत गर्दै त्यसबाट मुक्तिका लागि जनता सचेत भएर अघि बढिरहेको स्थितिको चित्रण उपन्यासमा गरिएको छ।

निष्कर्ष

अनिदो पहाडसगै उपन्यासमा प्रजाति, क्षण र परिवेशको सघन प्रस्तुति पाइन्छ। नेपाली समाजको चरित्रअनुरूप विभिन्न प्रजातिका पात्रहरूको प्रयोग गरिएको भए पनि मङ्गोल प्रजातिका पात्रहरूको उपन्यासमा सशक्त उपस्थिति रहेको छ। तामाङ प्रजातिकी उपन्यासकार पारिजातको प्रजातिगत प्रभाव उपन्यासमा राम्रैसँग परेको देखिन्छ। सुवानी, गोरीमाया, घ्यावरिङ बुढा, डी.एस.पी. आले साहेब, लालबहादुर, जमुनीजस्ता पात्रहरूको छनोट र चरित्र निर्माणमा पारिजातको आफ्नो मङ्गोलियन प्रजातिगत प्रभाव परेको पाइन्छ। उपन्यासमा विभिन्न प्रजातिका पात्रहरूमध्ये मङ्गोल प्रजातिका पात्रहरूप्रति पारिजातको विशेष सहानुभूति रहेको पाइन्छ। तिनका माध्यमबाट नेपाली समाजको प्रजातिगत संरचनालाई केही हदसम्म चिन्न सकिन्छ। २०३६ सालको विद्यार्थी आन्दोलनलाई मुख्य विषयवस्तु बनाएर लेखिएको यस उपन्यासले २०३२ देखि लिएर २०३६ सालसम्मको सेरोफेरोलाई प्रस्तुत गरेको छ। उपन्यासमा तिथिमिति तोकेरै २०३६ सालको विद्यार्थी आन्दोलनका गतिविधि र जनमत सङ्ग्रहका घटनाहरू उल्लेख गरिएका छन्। २०३५-३६ साल भनेको पञ्चायती शासन व्यवस्थाको उत्कर्ष काल हो। पञ्चायती शासन व्यवस्थाप्रति जनतामा चरम वितृष्णा र आक्रोश पैदा भइरहेको थियो। यसरी शोषण र दमनको पञ्जाबाट उन्मुक्तिका लागि जनताले विद्रोहको बाटो अवलम्बन गरिरहेको युगीन परिवेशको अभिव्यक्ति यस उपन्यासमा भएको छ। पञ्चायतकालीन उत्कर्ष कालको सामाजिक, राजनीतिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, प्रशासनिक परिवेशको सघन प्रस्तुति भएको यस अनिदो पहाडसगै उपन्यासले नुवाकोटको चिन्डे गाउँदेखि लिएर काठमाडौं हुँदै तराईको सर्लाहीसम्मको भौगोलिक परिवेशलाई समेट्नुका साथै विच-बिचमा पात्रहरूको पृष्ठभूमि प्रस्तुत गर्ने क्रममा दार्जिलिङ, पूर्वी पहाडी जिल्ला पाँचथर र पश्चिम नेपालसम्म औपन्यासिक पर्यावरण फैलन पुगेको छ। उपन्यासले मूलतः नेपाली राजनीतिक तथा सामाजिक पर्यावरणलाई प्रस्तुत गरेको छ। तसर्थ प्रस्तुत उपन्यास समाजशास्त्रीय दृष्टिले अध्ययनीय बन्न पुगेको छ।

- घिमिरे, कृष्णप्रसाद र रामप्रसाद ज्ञवाली (२०५८). *आख्यानकार पारिजात*. काठमाडौं : हजुरको पुस्तक संसार ।
- छेत्री, उदय (२०७३). *समाजशास्त्रीय दृष्टिमा इन्द्रबहादुर राईका आख्यान*. गान्तोक : शेरबहादुर सुवेदी ।
- पाण्डे, भवानीप्रसाद (२०६४). *पारिजातका उपन्यासमा समाजवादी यथार्थवाद*. काठमाडौं : अल्टिमेट मार्केटिङ्ग (प्रा.) लि ।
- पाण्डेय, मैनेजर (इ.१९८९). *साहित्य के समाजशास्त्र की भूमिका*. चन्डीगड : हरियाणा साहित्य अकादमी ।
- पारिजात. (२०३९). 'अनिदो पहाडसँगै'. सङ्कलन तथा पुनर्मुद्रण. *पारिजातका सङ्कलित रचनाहरू* (२०५४) ग्रन्थ दुई. सम्पा. पवन चाम्लिङ. गान्तोक : निर्माण प्रकाशन ।
- पोखरेल, डी.आर. (२०६२). *पारिजातको साहित्यिक मूल्याङ्कन*. काठमाडौं : भृकुटी एकेडेमिक पब्लिकेसन ।
- शर्मा, हीरामणि (२०४६). *रचना विवेचना*. काठमाडौं : इन्दिरा शर्मा पौड्याल ।
- सिङ्गल, एलेन (सन् १९९२). *साहित्य के समाजशास्त्रीय सिद्धान्त*. अनु. निर्मला जैन/कुसुम बाँठिया. *साहित्य का समाजशास्त्रीय चिन्तन*. दिल्ली : हिन्दी माध्यम कार्यान्वय निदेशालय दिल्ली विश्वविद्यालय ।
- सुवेदी, राजेन्द्र (२०५३). *सिर्जन विधाका परिधिमा पारिजात*. वाराणसी : भूमिका प्रकाशन ।
- Guerard, Albert (1935). *Literature And Society*. Boston : Lothrop Lee and Shepard Company.
- Laurenson, Diana and Swingewood (1972). *The Sociology of Literature*. London : Granada Publishing Limited.

